

Anna Łagodzińska-Pietras <https://orcid.org/0000-0002-2855-4254>

„Erszte Judisze Szach-Cajtung” i „Erszte Judisze Sport-Cajtung” – pierwsze jidyszowe czasopisma sportowe wydawane w Łodzi i ich zawartość*

ERSHTE YUDISHE SHAKH-TSAYTUNG AND ERSHTE YUDISHE SPORT-TSAYTUNG:
THE FIRST YIDDISH SPORTS MAGAZINES PUBLISHED IN ŁÓDŹ
AND THEIR CONTENTS

Abstract: The main purpose of the article is to broaden the state of knowledge about Yiddish press published in Łódź. The author focuses on two periodicals dedicated to sport: *Ershte Yudishe Shakh-Tsaytung* and *Ershte Yudishe Sport-Tsaytung* that were issued in 1913 and 1914. They were considered as missing and ephemeral with no important contribution to the history of Polish Jews. The analysis of two inconspicuous magazines leads to the conclusion that expands research in the field of press or biography studies, revealing interesting information especially about the milieu of people gathered around the widely defined cultural life in Łódź, adding some unknown facts about Arthur Szyk, Moshe Broderzon or David Frishman, and enriching knowledge about the formative processes in the Jewish cultural life in the city.

Keywords: Łódź, press, sport, chess, Yiddish, Arthur Szyk, Moshe Broderzon, David Frishman, Zionism.

Słowa kluczowe: Łódź, prasa, sport, szachy, jidysz, Artur Szyk, Mosze Broderzon, Dawid Friszman, syjonizm.

* Badania nad żydowską prasą sportową w Łodzi i kształtowaniem się łódzkiego środowiska dziennikarskiego zostały przeprowadzone w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr 2016/21/N/HS3/00873 pt. *Prasa żydowska w Łodzi: „(Lodzer/Najer) Folksblat” 1915–1939.*

Przedmiot i stan badań

W ostatnim dwudziestoleciu badania nad dziejami Żydów łódzkich zostały zdominowane przez studia nad historią getta utworzonego na terenie okupowanej Łodzi¹. Jest to zagadnienie istotne i wciąż zawierające wiele luk, które wymagają wypełnienia, jednak skoncentrowanie większości dociekań naukowych na okresie II wojny światowej powoduje, że wciąż niewiele wiadomo, jak żyli ludzie, zanim zostali zamordowani przez nazistowskiego okupanta. Łódź przed rokiem 1939 stanowiła drugie – po Warszawie – największe skupisko Żydów w Polsce. Oczywiście nie zamieszkiwała jej jednorodna grupa wyznawców judaizmu, a w miarę rosnącej liczebności Żydów w mieście, napływu imigrantów przynoszących ze sobą nowe idee z różnych terenów, wraz ze zmieniającą się sytuacją polityczną i położeniem ludności przekształceniom ulegały też stosunki wewnątrz omawianej społeczności. Zagadnienia, które wymagają szczegółowego opracowania w kontekście odkrywania historii Żydów łódzkich, tworzą długą listę perspektyw i postulatów badawczych. Brakuje wciąż syntetycznych opracowań dotyczących poszczególnych dziedzin ich życia, począwszy od tak podstawowych kwestii jak np. edukacja czy polityka, kultura tworzona w jidysz i po hebrajsku, a skończywszy na rozważaniach związanych na przykład z integracją społeczną. Ponadto – wiele z dotychczas przeprowadzonych badań wymaga rewizji i poszerzenia bazy źródłowej, zwłaszcza o materiały proveniencji żydowskiej. Szczególnie uderzające jest bardzo rzadkie sięganie badaczy do obszernych zasobów lokalnej prasy jidyszowej i hebrajskiej. Choć czasopisma są źródłem specyficznym, zazwyczaj stronnicy i wymagającym dodatkowej weryfikacji, to jednak dzięki swojemu bieżącemu charakterowi potrafią oddać atmosferę czasu, w którym powstały. Często wskazują też na powiązania poszczególnych osób i odkrywają nowe obszary badań naukowych. Prasa żydowska Łodzi, podobnie jak wiele innych przykładowo wymienionych dziedzin, wymaga rzetelnego opracowania.

W niniejszym artykule pragnę pokazać, że w zasobach różnych instytucji znajdują się ciekawe źródła, zwracając przy tym uwagę na wartość niewykorzystywanych dotąd wiadomości z prasy. W tym celu zamierzam omówić

¹ Np. publikowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Łódzkiego seria „Judaica Łódzkie” zawiera dwanaście pozycji, z których połowa dotyczy getta, por. <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/serie/seria/judaica/> [dostęp: 6 lipca 2022].

periodyki sportowe „Erszte Judisze Szach-Cajtung”² oraz „Erszte Judisze Sport-Cajtung” wraz z szerokim kontekstem, w jakim funkcjonowały, i wskazać zawarte w nich cenne informacje, udowadniając tym samym, że niekiedy warto sięgnąć do marginalizowanych wcześniej materiałów. Ważnym aspektem artykułu jest również realizacja celu poznawczego polegającego na wzbogaceniu stanu wiedzy na temat łódzkiego czasopiśmiennictwa żydowskiego o opisanie dwóch wybranych tytułów, które dotąd nie doczekały się opracowania, a także dodanie nowych faktów do biografii znanych łódzian związanych ze środowiskiem dziennikarskim, jak również szeroko rozumianym kręgiem działaczy społecznych tego miasta.

Chociaż truizmem jest stwierdzenie, że żadne pismo nie pojawia się na rynku prasowym *ad hoc* i wiele zróżnicowanych czynników wpływa na decyzje o wydawaniu nowego tytułu, a także na jego kształt, poruszane treści czy skład redakcji, to jednak pierwsza prezentacja odnalezionego źródła wymaga omówienia takich właśnie podstawowych elementów. Dlatego też tym zagadnieniom poświęcę miejsce poniżej z nadzieją, że historycy, judaisci, kulturoznawcy czy przedstawiciele innych dziedzin nauki zyskają ogłód dotyczący wartości prezentowanych wydawnictw i potencjalnej możliwości wykorzystania ich w dalszych badaniach. O zestawieniu obu tytułów w jednym artykule zdecydowały paralele dotyczące zarówno podstawowej tematyki pism, jak i ich warstwy artystycznej, przyczyniły się do tego także powiązania redakcji obu periodyków i zbliżony okres ich wydawania. Pomimo faktu, że łącznie zachowało się jedynie niepełne pięć numerów wspomnianych czasopism, a badacze często traktują je jako tytuły zaginione lub mało istotne efemerydy³, znaczenie periodyków jako źródła historycznego można ocenić dopiero po zapoznaniu się z ich zawartością.

² W artykule została zastosowana zwyczajowa polska transkrypcja fonetyczna języka jidysz obejmująca również tytuły czasopism pomimo różnych zapisów widniejących na wignetach. Wyjątek stanowi jedynie pisownia popularnych imion i nazwisk, których brzmienie przyjęto zgodnie z obowiązującym zwyczajem (np. Mosze Broderzon, a nie Mosze Broderzon).

³ Wśród dostępnej literatury przedmiotu należy przede wszystkim wymienić następujące pozycje: Wiesława Kaszubina, *Bibliografia prasy łódzkiej 1863–1944*, Warszawa 1967; też, *Czasopiśmiennictwo łódzkie w latach 1863–1914. Próba zarysu*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 6 (1970), s. 207–243; Janina Jaworska, *Uwagi do dziejów czasopiśmiennictwa łódzkiego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 9 (1970), nr 1, s. 155–163; też, *Prasa łódzka (1863–1914)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1 (do 1918 r.), red. Ryszard Rosin, Warszawa–Łódź 1988, s. 546–554; Leszek Olejnik, *Z dziejów prasy żydowskiej w Łodzi w latach 1904–1918*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. Wiesław Puś, Stanisław Liszewski, Łódź 1991, s. 140–156; Wiesław Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2003.

„Erszte Judisze Szach-Cajtung” i „Erszte Judisze Sport-Cajtung” nie były dotąd przedmiotem analiz prawdopodobnie dlatego, że Wiesława Kaszubina, autorka kanonicznej, choć niewolnej od błędów, *Bibliografii prasy łódzkiej 1863–1944* nie odnalazła żadnych numerów tych pism i uznała je za zaginione (podobnie postąpiła wobec prawie wszystkich innych tytułów żydowskich sprzed 1914 r., wyjątkiem był najpopularniejszy w tym czasie dziennik „Lodzer Togblat”)⁴. Najwyraźniej jej osąd podzielał Leszek Olejnik, który w tekście dotyczącym początków prasy żydowskiej w Łodzi powołał się jedynie na źródła archiwalne i relacje publikowane w niemieckiej gazecie „Neue Lodzer Zeitung” z tego okresu, nie wspominając o jakichkolwiek zachowanych numerach pierwszych żydowskich pism sportowych⁵. Ustalenia Olejnika powtórzył Wiesław Puś w monografii *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, nie wnosząc nic nowego do stanu wiedzy nad łódzkim czasopiśmiennictwem żydowskim⁶. Natomiast Andrzej Bogusz – badacz łódzkiego sportu – nie informował w swoich publikacjach o wydawaniu jidyszowych periodyków sportowych przed wybuchem I wojny światowej⁷. Dla tego zagadnienia nie znalazł również miejsca w swoich pracach historyk prasy sportowej Bogdan Tuszyński⁸. Nie omawiali go także autorzy przedwojennych opracowań dotyczących poruszanej w niniejszym artykule tematyki, tj. Aleksander Hafftko czy Paweł Czaykowski⁹, niezależnie od tego, jak skrajnie różne pobudki skłaniały ich do pisania o dziedzictwie Żydów polskich. Marian Fuks w swoich licznych opracowaniach na temat prasy żydowskiej ograniczył się do wymienienia jednego z tytułów łódzkich czasopism sportowych bez podania dalszych informacji na jego temat¹⁰.

Każdy ze wspomnianych wyżej badaczy wniósł istotny wkład w rozpoznanie dziedziny, której poświęcił swoje poszukiwania naukowe.

⁴ Kaszubina, *Bibliografia prasy łódzkiej...*, s. 49, poz. 122, 123; też, *Czasopiśmiennictwo łódzkie...*, s. 238.

⁵ Olejnik, *Z dziejów prasy żydowskiej...*, s. 151–152.

⁶ Puś, *Żydzi w Łodzi...*, s. 119–120.

⁷ Andrzej Bogusz, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe Łodzi 1897–1939*, Łódź 1992; tenże, *Dawna Łódź sportowa 1824–1945*, Łódź 2007.

⁸ Bogdan Tuszyński, *Sprintem przez prasę sportową*, Warszawa 1975; tenże, *Prasa i sport 1881–1981*, Warszawa 1981.

⁹ Paweł Czaykowski, *Prasa żydowska w Polsce*, „Przegląd Judaistyczny” 1 (1922), nr 3, s. 197–212; Aleksander Hafftko, *Prasa żydowska w Polsce (do 1918 r.)*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. Ignacy Schiper, Aryeh Tartakower, Aleksander Hafftko, t. 2, Warszawa 1933, s. 148–161.

¹⁰ Marian Fuks, *Prasa żydowska w Polsce XIX i pierwszej połowy XX wieku (do końca II wojny światowej)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 12 (1973), nr 1, s. 32.

Opublikowane przez nich prace stanowią podstawy do dalszych dociekań oraz inspirację dla następnych pokoleń do wypełniania pozostałych białych plam poprzez formułowanie kolejnych pytań i problemów badawczych. Z nakreślonego powyżej stanu badań wynika jednak, że nie mieli oni dostępu do „Erszte Judisze Szach-Cajtung” i „Erszte Judisze Sport-Cajtung”, a zatem nie zapoznali się z treścią tych czasopism, co oznacza, że fragmentarycznie przedstawiana na ich temat wiedza oparta jest jedynie na archiwaliach i źródłach pośrednich. Poszukiwania prowadzące do analizy historycznej zjawiska łódzkiego żydowskiego rynku czasopiśmienniczego, realizowane przeze mnie m.in. w YIVO Institute for Jewish Research oraz w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie, pozwoliły na dotarcie do zachowanych numerów zarówno „Erszte Judisze Szach-Cajtung”, jak i „Erszte Judisze Sport-Cajtung”.

Łódzkie Towarzystwo Zwolenników Gry Szachowej i „Erszte Judisze Szach-Cajtung”

Pierwsze starania w celu skonsolidowania środowiska łódzkich szachistów zostały podjęte pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX w. Początkowo rozgrywki prowadzono w cukierniach i kawiarniach, o których korespondent „Tygodnika Szachowego” pisał: „Dziwić się doprawdy należy, jak oni grać są tam w stanie! Stolik przy stoliku, ciasnota, gorąco nie do wytrzymania, ciągły ruch i hałas”¹¹. Z czasem łódzcy gracze uznali, że potrzebują lepszych warunków do pielęgnowania i rozwoju lokalnego środowiska miłośników gry królewskiej. Jednak dopiero w 1903 r. – po żmudnych staraniach – zostało zarejestrowane Towarzystwo Szachistów Łódzkich z siedzibą w pasażu Meyera 11. Innym sukcesem z tego okresu było doprowadzenie do utworzenia kącika szachowego na łamach „Neue Lodzer Zeitung”, ukazującego się tam w 1903 r.¹² Najprawdopodobniej łódzcy szachiści zyskali przychyłność władz dla nowej inicjatywy dzięki zaangażowaniu w sprawę Konstantego Michajłowicza Manakina, podpułkownika wojsk rosyjskich stacjonujących w Łodzi. Pełnił on funkcję prezesa nowo powołanego Towarzystwa, choć faktycznie zarządzał nim

¹¹ *Szachiści w Łodzi*, „Tygodnik Szachowy” (12 listopada 1898), nr 7, s. 1, cyt. za: Tadeusz Wolsza, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy... Słownik biograficzny szachistów polskich*, t. 2, Warszawa 1996, s. 86.

¹² Tamże, s. 87.

wiceprezes Chaim Janowski, który później formalnie stanął na czele organizacji¹³. Był on młodszym bratem wybitnego szachisty Dawida Janowskiego, zamożnym przedsiębiorcą, który nie szczędził sił i środków na wspieranie działalności społecznej w całej jej rozpiętości. Oprócz organizacji życia szachowego w Łodzi zajmował go również rozwój muzyczny i literacki lokalnej społeczności żydowskiej, wszedł bowiem w skład komitetu, który zainicjował utworzenie Żydowskiego Towarzystwa Muzycznego i Literackiego „Ha-Zomir” (występował w roli dyrygenta, a także chazana)¹⁴. Jako filantrop udzielał też finansowego wsparcia obiecującym talentom: Abrahamowi Ber Birnbaumowi – kantorowi i kompozytorowi, oraz Akibie Rubinsteinowi – szachiście¹⁵. Janowski zadbał także o rozwój towarzystwa szachowego, wprowadzając w jego szeregi licznych nowych członków – w latach 1903–1904 było ich dziewięćdziesięciu¹⁶, w 1906 r. – już dwustu czterdziestu¹⁷. Dominowali wśród nich przedstawiciele inteligencji żydowskiej. Początkowo „Ha-Zomir” i nowo założony klub szachowy dzieliły lokal przy ul. Piotrkowskiej 18¹⁸. W 1910 r. organizacja szachowa zmieniła nazwę na Łódzkie Towarzystwo Zwolenników Gry Szachowej, a jej siedziba została przeniesiona na ul. Spacerową 21 (w tym samym budynku, zachowanym do dziś, było również pomieszczenie „Ha-Zomiru”)¹⁹. W 1912 r. Towarzystwo uzyskało własny lokal przy ul. Piotrkowskiej 56²⁰. Pod tym samym adresem ulokowana była redakcja dwutygodnika „Erszte Judisze

¹³ Opracowania podają rozbieżne informacje na temat momentu przejścia przez Chaima Janowskiego formalnego zarządu stowarzyszeniem. Po analizie dostępnych wydawnictw autorka uznaje za prawdopodobne, że w latach 1907–1910 Chaim Janowski i Konstanty Manakin figurowali jako prezesi, a dopiero w 1910 r. nastąpiło rozdzielenie na funkcje prezesa honorowego oraz prezesa rzeczywistego. W tym samym roku zmieniła się nazwa stowarzyszenia, co łączy się z wprowadzeniem zmian organizacyjnych w tym czasie. Por. „Czas”. *Kalendarz na rok przestępny 1908*, Łódź 1907, s. 51; „Czas”. *Kalendarz na rok 1909*, Łódź 1908, s. 55; „Czas”. *Kalendarz na rok 1910*, Łódź 1909, s. 74; „Czas”. *Kalendarz na rok 1911*, Łódź 1910, s. 76; *Księga jubileuszowa Łódzkiego Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej wydana z okazji XXXV-lecia 1903–1938*, red. Dawid Daniuszewski, Łódź 1938, s. V; Bogusz, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe...*, s. 5; tenże, *Dawna Łódź sportowa...*, s. 46–47; Wolsza, *Arcymistrzowie...*, t. 2, s. 43; Andrzej Kempa, Marek Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 2, Łódź 2002, s. 45.

¹⁴ *Łódź społeczna. Almanach*, t. 1, red. Mordechaj Frankental, Łódź 1938, nlb.

¹⁵ Eli Baruchin, *Ci, co dobrze zasłużyli się Łodzi*, „Nasz Przegląd” (4 kwietnia 1935), nr 96, s. 7.

¹⁶ Wolsza, *Arcymistrzowie...*, t. 2, s. 43.

¹⁷ Bogusz, *Dawna Łódź sportowa...*, s. 47; tenże, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe...*, s. 5.

¹⁸ *Łódź społeczna...*, nlb.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Bogusz, *Dawna Łódź sportowa...*, s. 46–47.

Szach-Cajtung”²¹. Interesującym wydaje się fakt, że w powstanie pisma zaangażowani byli nie tylko szachiści, ale też członkowie „Ha-Zomiru”, co – podobnie jak wspomniane współdzielenie pomieszczeń – wskazuje na bliskie związki między organizacjami, które łączyła przede wszystkim postać Chaima Janowskiego.

Z prośbą o zezwolenie na wydawanie „Erszte Judisze Szach-Cajtung” zwrócili się do gubernatora piotrkowskiego Michał Kryszek oraz Hirs Salwe, składając w tej sprawie dwa podania datowane na 17 maja 1913 r. Z zachowanej ankiety osobowej wiadomo, że Kryszek był wówczas młodym (urodzonym w 1888 r.) reporterem gazety „Lodzer Morgnblat”²². Co ciekawe – współtworzył też „Ha-Zomir”²³. Pochodził z Ozorkowa, gdzie wcześniej zaangażował się w działalność społeczną – władze gubernialne odnotowały bowiem jego udział w demonstracjach antyrządowych podczas wystąpień rewolucyjnych w roku 1905 i 1906. Do Łodzi przeniósł się w 1911 r., a w rubryce dotyczącej miejsca zamieszkania wpisał: Piotrkowska 56, czyli adres siedziby Łódzkiego Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej oraz redakcji „Erszte Judisze Szach-Cajtung”²⁴. Salwe urodził się w 1862 r. w Warszawie, a mając 32 lub 34 lata, przeprowadził się do Łodzi (mieszkał w kamienicy przy ul. Nowocegielnianej 10), gdzie był jednym z pionierów gry królewskiej – on to m.in. przyczynił się do powstania Łódzkiego Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej²⁵. Zapisał się na stałe w historii miasta jako jeden z najbardziej utalentowanych łódzkich szachistów oraz uczestnik wielu turniejów²⁶. Jednak największą sławę przyniosły mu osiągnięcia jego ucznia i rywala – Akiby Rubinsteina. Młodszy o dwadzieścia lat od swojego nauczyciela Rubinstein pokonał go w rozgrywce o mistrzostwo Łodzi już w 1904 r. i do wybuchu I wojny światowej odnosił ogromne sukcesy²⁷. Mimo że jego pozycja nieco osłabła w okresie międzywojennym, to wciąż uznawany jest za najlepszego

²¹ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego [dalej: KGP], sygn. 1854, nlb., „Erszte Judisze Szach-Cajtung” [dalej: EJSZC], nr 1–3, okładka.

²² APŁ, KGP, sygn. 1854, nlb.

²³ *Łódź społeczna...*, nlb.

²⁴ APŁ, KGP, sygn. 1854, nlb.

²⁵ Tamże; Kempa, Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 2, s. 104; Tadeusz Wolsza, *Arcymistrzowie mistrzowie, amatorzy... Słownik biograficzny szachistów polskich*, t. 3, Warszawa 1999, s. 109.

²⁶ Por. tamże, s. 107–114.

²⁷ *Księga jubileuszowa...*, s. IV; Kempa, Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 2, s. 99; Wolsza, *Arcymistrzowie...*, t. 3, s. 85.

polskiego szachistę wszech czasów oraz za jednego z prekursorów gry pozycyjnej.

Można przypuszczać – nie wynika to z zachowanych dokumentów, lecz z treści czasopisma – że impulsem do założenia „Erszte Judisze Szach-Cajtung” stała się koncepcja, która zrodziła się właśnie w 1913 r., rozegrania meczu o mistrzostwo świata między Akibą Rubinsteinem a mistrzem świata Emanuelem Laskerem. Argumentem potwierdzającym tę hipotezę może być fakt, że pierwsze artykuły biograficzne, które ukazały się w piśmie, dotyczyły właśnie wymienionych szachistów. Możliwe jednak, że pojawienie się takich treści wynika wyłącznie z ówczesnej popularności wspomnianych graczy, wieść o zaplanowanej na pierwszą połowę 1914 r. mistrzowskiej rozgrywce obiegła bowiem światowe media, a na stronach tytułowych czasopism branżowych widniały wtedy naprzemiennie nazwiska Laskera i Rubinsteina²⁸. Pewne jest natomiast, że wydawcy otrzymali zgodę na drukowanie pierwszego łódzkiego żydowskiego pisma szachowego, a odpowiedni dokument został wydany przez władze gubernialne 15 sierpnia 1913 r.²⁹

Pierwszy numer „Erszte Judisze Szach-Cajtung” ukazał się 14 października 1913 r.³⁰ W zbiorach YIVO Institute for Jewish Research przechowywane są trzy numery tego czasopisma, które wychodziły w odstępach około dwutygodniowych w początkowym okresie jego obecności na rynku³¹. Niestety nie wiadomo, czy jest to komplet tego wydawnictwa, bo czwarty numer nigdy się nie ukazał, czy też następne numery się nie zachowały bądź nie zostały dotąd odnalezione. Biblioteki objęte kwerendą na potrzeby niniejszego artykułu nie posiadają następnych numerów³². Natomiast

²⁸ Ostatecznie do zaplanowanej walki o mistrzostwo świata nie doszło, jednak Lasker i Rubinstein starli się podczas turnieju w Petersburgu, który odbył się na przełomie kwietnia i maja 1914 r. W spotkaniu triumfował Lasker, por. tamże, s. 96.

²⁹ APŁ, KGP, sygn. 1854, nlb.

³⁰ Leszek Olejnik błędnie podaje (powołując się na artykuł *Schach-Zeitung* umieszczony na łamach „Neue Lodzer Zeitung” z 30 października 1913 r.), że pierwszy numer ukazał się 30 października 1913 r. Tego dnia (według kalendarza gregoriańskiego) został wydany drugi numer „Erszte Judisze Szach-Cajtung”, a wspomniany artykuł informuje jedynie o tym, że w Łodzi zaczęło się ukazywać jidyszowe pismo szachowe – bez podawania daty wydania pierwszego numeru. Por. Olejnik, *Z dziejów prasy żydowskiej...*, s. 152, oraz *Schach-Zeitung*, „Neue Lodzer Zeitung” (30 października 1913), nr 496, s. 2.

³¹ Wspomniany artykuł z „Neue Lodzer Zeitung” informował, że pismo ukazywało się raz w tygodniu (por. tamże), a wiadomość ta znalazła odbicie w publikacjach Leszka Olejnika i Wiesława Pusia. W rzeczywistości jednak pismo było wydawane w innych odstępach czasowych, o czym świadczą daty na winietch zachowanych numerów.

³² Były to: Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Biblioteka Żydowskiego Instytutu Historycznego, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im.

lokalne wydawnictwa kalendarzowo-adresowe „Czas” z lat 1913 i 1914 nie zawierają tego tytułu w wykazach publikowanej wówczas prasy, co może potwierdzać jego efemeryczny charakter, ponieważ informator na rok 1913 drukowany był jeszcze przed ukazaniem się czasopisma, a kolejny – już po tym, gdy najprawdopodobniej przestało być wydawane³³. Koszt pojedynczego numeru wynosił 12 kopiejek, rocznej prenumeraty – 3 ruble (za granicę – 4 ruble), a półrocznej – 1,5 rubla. W toku prowadzonych badań nie udało mi się dotrzeć do wiarygodnych informacji dotyczących nakładu, wiadomo jednak, że czasopismo liczyło 16 stron i było drukowane w zakładzie Lejzora Gutstadta (Piotrkowska 26)³⁴, który jako pierwszy w Łodzi dysponował czcionkami hebrajskimi³⁵.

Jak wynika z powyższych opisów, w komitecie redakcyjnym pisma zasiadał dziennikarz, który zapewne odpowiedzialny był za sprawy organizacyjne, oraz szachista gwarantujący najwyższy poziom merytoryczny artykułów. Teksty do „Erszte Judisze Szach-Cajtung” dostarczali zarówno dziennikarze o ugruntowanej pozycji na łódzkim rynku prasowym, np. redaktor i działacz społeczny Jeszaja Uger, znany łódzkim czytelnikom z niemieckojęzycznej „Neue Lodzer Zeitung” i jidyszowych „Lodzer Nachrichtn” oraz „Lodzer Togblat”, jak i osoby posługujące się pseudonimami lub umieszczające teksty anonimowo. Treści publikowane na łamach „Erszte Judisze Szach-Cajtung” kierowane były niewątpliwie do członków Łódzkiego Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej, a także do miłośników gry królewskiej spoza Łodzi i Królestwa Polskiego. W artykule odredakcyjnym wydawcy dumnie informowali, że jest to pierwsza specjalistyczna gazeta

Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Narodowa Biblioteka Izraela, Rosyjska Biblioteka Narodowa oraz wspomniane w tekście zbiory YIVO Institute for Jewish Research, a także Archiwum Państwowe w Łodzi.

³³ Por. „Czas”. *Kalendarz na rok 1913*, Łódź 1912, s. 95–96; „Czas”. *Kalendarz na rok 1914*, Łódź 1913, s. 102–103.

³⁴ EJSzC (30 października 1913), nr 2, wewnętrzna strona okładki. Leszek Olejnik błędnie informuje, że pismo było drukowane w litografii Abrama Majera Gutsztata (Piotrkowska 17), nie podając źródła tej wiadomości, por. Olejnik, *Z dziejów prasy żydowskiej...*, s. 152. Twierdzi tak również Wiesław Puś, powołując się na niewłaściwie przytoczone źródła, tj. „Neue Lodzer Zeitung” nr 296 (prawdopodobnie chodziło o wspomniany już nr 496, ponieważ wcześniejszy o blisko cztery miesiące numer gazety milczy na temat planów wydawania żydowskiego czasopisma szachowego), oraz „Czas”. *Kalendarz na rok 1914...*, s. 142 (wymienione są tam dwie drukarnie prowadzone przez osoby o nazwisku Gutsztat: przy ul. Piotrkowskiej 17 oraz Piotrkowskiej 26, nie ma natomiast informacji o „Erszte Judisze Szach-Cajtung”). Por. Puś, *Żydzi w Łodzi...*, s. 120.

³⁵ Por. Jacek Strzałkowski, *Drukarnie i księgarnie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1994, s. 58.

dotycząca tematyki szachowej w języku jidysz, zwracali też uwagę na to, że czasopismo ukazało się w Łodzi, która była szachową stolicą ziem polskich i kolebką najlepszych szachistów żydowskich³⁶. W trzecim numerze został umieszczony spis przedstawicieli czasopisma w siedemdziesięciu miastach, wśród których znalazły się m.in. Łódź, Warszawa, Lwów, Ryga, Odessa, Londyn i Nowy Jork.

We wszystkich zachowanych numerach „Erszte Judisze Szach-Cajtung” dostrzec można stały układ treści. Pierwsza strona poświęcona była artykulem wstępnym o różnej tematyce, na dalszych dwóch kartkach pojawiały się teksty biograficzne opisujące kariery najważniejszych w tym czasie szachistów (Emanuel Lasker, Akiba Rubinstein – w dwóch częściach) autorstwa wcześniej wspomnianego Ugera, kolejną rubrykę stanowił publikowany w odcinkach rys historyczny gry królewskiej opracowany przez osobę posługującą się pseudonimem I.K.³⁷, dalej miejsce było przeznaczone dla fikcji literackiej dotyczącej rozgrywek szachowych – znalazły się tam m.in. jidyszowe tłumaczenia hebrajskich tekstów uznanego autora Dawida Friszmana, humoreska autorstwa Moszego Brodersona oraz „dziennik szachisty” spisany przez autora o pseudonimie Cwi³⁸. W drugiej części pisma występowały krótkie anonimowe komunikaty ze świata szachowego, natomiast na ostatnich stronach umieszczano teksty przygotowane przez Hirsza Salwego poświęcone teorii szachowej, omówieniom poszczególnych partii, a także zadaniom dla czytelników. Autor nazywany był „przez łodzian »profesorem« z przyczyny nader pięknej gry oraz głębokości swych pomysłów”³⁹, nie powinno więc dziwić, że odpowiadał za redagowanie rubryk szkoleniowych. Na wewnętrznych stronach okładki pojawiały się reklamy, a redakcja usilnie namawiała czytelników do udzielenia jej wsparcia finansowego tym sposobem. Z oferty skorzystały: „Lodzer Togblat”, zachęcając do reklamowania się na łamach „pierwszej i najstarszej gazety żydowskiej na prowincji”, delikatesy M. Bermiana (Piotrkowska 59), kursy buchalteryjne M. Kokotka (Piotrkowska 88), kinematograf Luna (Przejazd 1), skład papierniczy L. Warsztockiego oferujący szeroki wybór szachów

³⁶ Redakcja, *Cu unzere lezer*, EJSzC (14 października 1913), nr 1, s. 1.

³⁷ Niestety nie udało się ustalić autora posługującego się tym podpisem, inicjały mogą jednak wskazywać na czynnego wówczas na łódzkim rynku prasowym dziennikarza i wydawcę, Izraela Kahana, który niekiedy podpisywał swoje teksty pseudonimami.

³⁸ Nie udało się natomiast ustalić autora używającego tego podpisu; możliwe, że był to pseudonim Hirsza Salwego, ponieważ Cwi to hebrajski odpowiednik imienia Hirsz i w sytuacjach określonych rytuałem Salwe występował pod imionami Cwi Elimelech – por. *ementarz żydowski w Łodzi przy ul. Brackiej 40*, strona Lewa, kwatery N, nr grobu 1.

³⁹ Zob. *Szachiści w Łodzi...*, s. 2.

i szachownic w niewysokich cenach (Piotrkowska 31), warszawskie wydawnictwo A. Gitlina zapowiadające sprzedaż dwóch nowych pozycji – *Poezji Zusmana Segalowicza* oraz *Szwarcze fliterlech* [Czarne świedelka], czyli pierwszego tomu poetyckiego Moszego Brodersona.

„Erszte Judisze Szach-Cajtung” wydawana była starannie i elegancko – nie było w niej miejsca na błędy i literówki. Pomimo wąskiej tematyki miała potencjał, by docierać do żydowskich szachistów na całym świecie, tym bardziej że zapewniała czytelnikom interesujące treści, tworzone zarówno przez specjalistów szachowych, jak i przez utalentowanych (co potwierdziły ich dalsze kariery) dziennikarzy i literatów, do których należy zaliczyć Ugera, Brodersona czy Friszmana. Bez odpowiedzi wciąż pozostaje pytanie o moment oraz przyczynę zaprzestania wydawania pisma.

Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe i „Erszte Judisze Sport-Cajtung”

Podczas gdy konsolidacja łódzkich szachistów była reakcją charyzmatycznych liderów na oddolną inicjatywę prowadzenia rozgrywek w dostępnych miejscach, rozwój stowarzyszeń o charakterze gimnastycznym i sportowym wiązał się z prądami społeczno-politycznymi postępującymi w diasporze żydowskiej w Europie, a przede wszystkim z rozwojem syjonizmu. Środowisko Żydów propagujących kulturę fizyczną, gimnastykę oraz sport w Łodzi i okolicach na początku XX w. było ograniczone do kilkunastu osób, które podejmowały starania, by na grunt miasta fabrycznego przeszczepić syjonistyczne idee odrodzenia narodu poprzez trening umysłowy i fizyczny – zgodnie z zaleceniami Teodora Herzla. Według Andrzeja Bogusza dopiero druga próba utworzenia żydowskiej organizacji sportowej w Łodzi zakończyła się sukcesem i w sierpniu 1912 r. rozpoczęło działalność Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe, a jego statut władze gubernialne zaakceptowały w grudniu tegoż roku⁴⁰. Warto nadmienić, że rok wcześniej w Tomaszowie Mazowieckim dzięki staraniom lokalnych przemysłowców i aktywistów, Samuela Sztajnmana i M. Szejnberga, powstał pierwszy Żydowski Związek Gimnastyczny w Królestwie Polskim, natomiast w następnych latach rozpoczęły działalność również Zgierskie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe (formalnie – sekcja przy tamtejszym

⁴⁰ Według Andrzeja Bogusza pierwsza próba utworzenia „Klubu Sportowego” miała zostać podjęta w 1909 r. i zakończyła się fiaskiem, por. Bogusz, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe...*, s. 9; tenże, *Dawna Łódź sportowa...*, s. 78–79.

stowarzyszeniu „Ha-Zomir” utworzona i zarządzana przez znanego lokalnego działacza Abrama Morgenszterna⁴¹) oraz Żydowskie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne we Włocławku⁴². W 1914 r. funkcjonowała też organizacja o charakterze sportowym w Kaliszu⁴³. W skład zarządu łódzkiego stowarzyszenia weszli: wieloletni wiceprezes „Ha-Zomiru” i działacz sportowy, zawodowo lekarz (dermatolog-wenerolog) Ludwik Falk, znany szachista Mojżesz Grawe, Jakow Strykowski, wspomniany już Morgensztern, a także A. Lapp, dr M. Zilbersztram, inż. Rabinowicz i Frakter⁴⁴. Aktywnie działał w nim również (najpierw jako członek komisji rewizyjnej, później w funkcji prezesa) Lazar Prybulski – postać niezwykle barwna: zawodowo zajmował się leczeniem chorób wenerycznych i dermatologicznych, z zamiłowania był propagatorem muzyki, krytykiem muzycznym i solistą (m.in. jako członek „Ha-Zomiru”), a także działaczem sportowym⁴⁵. Początkowo Towarzystwo korzystało z sali Teatru „Scala” przy ul. Cegielnianej 18, gdzie organizowane były lekcje gimnastyki⁴⁶, natomiast jego siedziba mieściła się przy ul. Sienkiewicza 54, jednak wraz z rosnącą liczbą członków została ostatecznie, w 1913 r., przeniesiona do budynku przy ul. Średniej 46/48⁴⁷. Pod tym adresem znajdowała się Talmud-Tora, założona i prowadzona przez środowisko Żydów postępowych, funkcjonująca *de facto* jako placówka kształcąca w kierunku rzemieślniczo-przemysłowym, a nie – jak wskazuje jej nazwa – religijnym. Najwyraźniej władze szkoły używały pomieszczeń organizacji sportowej⁴⁸. Andrzej Bogusz, twierdząc, że „działalność towarzystwa przed pierwszą wojną światową koncentrowała się na urządzaniu dla członków wycieczek kolarskich oraz prowadzeniu lekcji gimnastyki w sali teatru Scala przy ulicy

⁴¹ *Łódź społeczna*..., nlb.; „Erszte Judisze Sport-Cajtung” [dalej: EJSC] (marzec 1914), nr 1, s. 28.

⁴² Jarosław Rokicki, *Sport, [w:] Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski, Warszawa 2001, s. 429; *Łódź społeczna*..., nlb.

⁴³ EJSC (marzec 1914), nr 1, s. 28.

⁴⁴ Bogusz, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe*..., s. 9; *Łódź społeczna*..., nlb.

⁴⁵ Andrzej Kempa, Marek Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 1, Łódź 2001, s. 127.

⁴⁶ Zob. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa*..., s. 79, gdzie jest również przedstawiona winieta zawierająca nieczytelną datę oraz adres: Zakątna 82, tj. hala sportowa wybudowana na początku 1913 r. na potrzeby Łódzkiego Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego; według Mordechaja Frankentała Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe przeniosło tam swoją działalność w latach I wojny światowej, por. *Łódź społeczna*..., nlb.

⁴⁷ Bogusz, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe*..., s. 9; tenże, *Dawna Łódź sportowa*..., s. 78–79; *Łódź społeczna*..., nlb.

⁴⁸ Por. Kazimierz Badziak, Jacek Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002, s. 35–49.

Cegielnianej 18⁴⁹, dokonał daleko idącego uproszczenia, ponieważ dwa pierwsze numery czasopisma „Erszte Judisze Sport-Cajtung” dostarczają dowodów dużo szerszej aktywności wspomnianej organizacji⁵⁰.

Z podaniem o zgodę na przygotowanie, drukowanie i dystrybuowanie periodyku zgłosił się 13 października 1913 r. do władz gubernialnych wspominany już Abram Icek Morgensztern, zamieszkały przy ul. Widzewskiej 82⁵¹. Założyciel pisma urodził się w Ozorkowie, a do Łodzi przybył ze Zgierza, należał do partii syjonistycznych socjalistów, ale po zdekonspirowaniu przez carską ochronę musiał opuścić kraj i w latach 1902–1908 przebywał w Szwajcarii, gdzie był wolnym słuchaczem studiów literaturoznawczych na uniwersytecie w Zurychu i ukończył tam szkołę tkacką. Po powrocie do Łodzi związał się z organizacjami kulturalnymi i sportowymi, był aktywny w lokalnej polityce (w latach 1917, 1920, 1926 wybierany na radnego miejskiego w Zgierzu). Uczestniczył w tworzeniu łódzkiego i zgierskiego stowarzyszenia sportowego kolejno w roku 1912 i 1913, później, w roku 1916, współinicjował próbę zrzeszenia żydowskich organizacji sportowych na ziemiach polskich, ponadto jako delegat z okręgu łódzkiego należał do egzekutywy Światowego Związku Makabi (zasiadał w Referacie Prasy i Propagandy), był też wiceprezesem lokalnego klubu Bar-Kochba, zarządzając tam Referatem Kultury i Prasy⁵². Świadectwo upoważniające Morgenszterna do redagowania i wydawania pisma zostało wydane 13 grudnia 1913 r. Redakcja, podobnie jak siedziba Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Gimnastyczno-Sportowego, mieściła się w Łodzi przy ul. Średniej 46/48⁵³. Początkowe numery miesięcznika, odbijanego w drukarni Mendla Hamburgskiego, liczyły 32 strony i ukazały się w 1914 r.: pierwszy – w marcu, drugi datowany jest na kwiecień–maj⁵⁴. Są to jedyne zachowane egzemplarze „Erszte Judisze Sport-Cajtung”, do których zdołałam dotrzeć, przy czym wielce prawdopodobne jest, że dalsze numery się nie ukazały⁵⁵. Pierwszy z nich dostępny jest w Institute for Jewish Research YIVO, drugi, niestety z defektem (brak okładki),

⁴⁹ Bogusz, *Dawna Łódź sportowa...*, s. 79.

⁵⁰ Również Frankental twierdzi, że już w 1913 r. w ramach Towarzystwa działały następujące sekcje: futbolowa, rowerowa, lekkoatletyczna i turystyczna, por. *Łódź społeczna...*, nlb.

⁵¹ APŁ, KGP, sygn. 1861a, nlb.

⁵² *Łódź społeczna...*, nlb.

⁵³ APŁ, KGP, sygn. 1861a, nlb.

⁵⁴ Zarówno Olejnik, jak i Puś nie mieli pewności, czy czasopismo się ukazywało. Por. Olejnik, *Z dziejów prasy żydowskiej...*, s. 152; Puś, *Żydzi w Łodzi...*, s. 120.

⁵⁵ Frankental w biogramie Abrama Morgenszterna pisał o dwóch numerach „Erszte Judisze Sport-Cajtung”, które się ukazały, por. *Łódź społeczna...*, nlb.

w Bibliotece Żydowskiego Instytutu Historycznego. Mimo niekompletności dostarczają one wielu informacji na temat żydowskiego środowiska sportowego, prasowego i kulturalnego Łodzi oraz okolicznych miejscowości na krótko przed wybuchem I wojny światowej.

Zachowane egzemplarze zawierają wiele interesujących artykułów. Najważniejszy dla zrozumienia procesu kulturotwórczego, który w tym czasie zachodził wśród organizatorów żydowskiego życia społecznego w Łodzi, jest tekst otwierający pismo. Został on przygotowany przez redakcję w celu wyjaśnienia czytelnikom intencji, jakie towarzyszyły powstaniu czasopisma. Twórcy „Erszte Judisze Sport-Cajtung” już w pierwszych słowach powołali się na wystąpienie Maksa Nordaua podczas Drugiego Kongresu Syjonistycznego w Bazylei i wykreowaną przez niego ideę „muskularnego judaizmu”, stwierdzając przy tym, że dążą do rozwijania ruchu odnowy fizycznej Żydów i wspierania ich świadomości narodowej. Przytoczywszy przykłady z Europy Zachodniej, redaktorzy stwierdzili, że również na terenie ziem polskich oraz Imperium Rosyjskiego obserwują wzrost liczby kół i stowarzyszeń sportowych, a zatem uznali za niezbędne utworzenie organu prasowego wspólnego dla wszystkich podmiotów. Deklarowali, że będą nawoływać do tworzenia nowych grup, którym zaoferowali wsparcie w organizacji i stawianiu pierwszych kroków. Zobowiązali się też do pomagania istniejącym już towarzystwom w ich dalszym rozwoju, a także obiecywali, że na łamach czasopisma będą zamieszczać zagadnienia istotne w działalności poszczególnych organizacji. Tak szeroko zakrojona współpraca miała finalnie zaowocować konsolidacją żydowskiego ruchu sportowego na ziemiach polskich i w Cesarstwie Rosyjskim. Na drugim planie znalazły się dążenie do dostarczania czytelnikom bieżących informacji i ciekawostek na temat żydowskiego życia sportowego na świecie oraz promocja sportu. Natomiast ideologiczną podstawą dla wszystkich wspomnianych działań były syjonistyczne dążenia do budowy nowego społeczeństwa przyszłego państwa żydowskiego.

Polityczna orientacja pisma wybrzmiewa z obu zachowanych numerów. W pierwszym z nich został zamieszczony, tuż za artykułem odredakcyjnym, tekst Maksa Nordaua o żydowskiej gimnastyce (w tłumaczeniu na jidysz Z. Zilberewajga). Autor wyjaśnił w nim ideę „muskularnego judaizmu”. Kolejny artykuł (przetłumaczony na jidysz przez M. G.⁵⁶, redakcja nie podała nazwiska autora tekstu) opisuje pozytywny wpływ na organizm

⁵⁶ Niestety nie udało się ustalić autora posługującego się tym podpisem, być może inicjały wskazują na Mojżesza Grawego.

człowieka uprawiania sportu i gimnastyki na świeżym powietrzu wiosną i jesienią. Następne miejsce na łamach gazety zajmuje bogato ilustrowany reportaż z żydowskiej „olimpiady” w Wiedniu, która odbyła się podczas Jedenastego Kongresu Syjonistycznego. Osobistymi przeżyciami związanymi z tym wydarzeniem podzielił się Lazar Kahan, znany już wówczas w Łodzi żydowski dziennikarz, na stałe związany w tym czasie z „Lodzer Togblat”, a także współpracownik wielu innych tytułów⁵⁷. Donosił on, że we wspomnianym wydarzeniu wzięło udział tysiąc pięćset sportowców obu płci zrzeszonych w czterdziestu towarzystwach, a organizatorzy połączyli rozgrywki sportowe z demonstracją siły żydowskiego narodu oraz pielęgnowaniem koncepcji syjonizmu i pamięci o jego twórcy (każdy dzień rozpoczynały odwiedziny na grobie Herzla). Ten sam autor napisał trzystronicowy artykuł ideologiczny otwierający drugi numer pisma. Dotyczył on zjednoczenia żydowskiego ruchu gimnastycznego na ziemiach polskich i rosyjskich. W następnym tekście tego numeru dr Maks Cirker przedstawił również silnie zabarwiony ideologicznie rys historyczny rozwoju żydowskiego sportu i gimnastyki.

Czasopismo zawierało też artykuły o treści ogólnej, choć wpisujące się w dążenie do wychowania nowego pokolenia aktywnych fizycznie Żydów. W pierwszym numerze do tej kategorii należy zaliczyć tekst dotyczący pozytywnego wpływu gimnastyki na zdrowie (Sz. Edelszejn), rozważania szukające odpowiedzi na pytanie, czy sport to poważne zagadnienie (Cwi), oraz przytaczanie doświadczeń z zagranicy – np. w artykule opowiadającym o miejscu aktywności fizycznej na amerykańskich uczelniach wyższych (M. G.), a także w publikacji przedstawiającej rys historyczny ruchu gimnastycznego w Niemczech (autorstwa redaktora naczelnego). Na uwagę zasługuje też tekst o ćwiczeniach fizycznych dla kobiet dostarczony przez anonimowego autora lub autorkę. W drugim numerze dr R. G. Bawli przedstawił pomysł wprowadzenia aktywności fizycznej do programu nauczania w chederach wraz z uzasadnieniem i wyliczeniem kosztów utworzenia specjalnych placów sportowych na potrzeby tego typu szkół. W dalszej części pisma dominują relacje zagraniczne: londyński współpracownik redakcji, I. Szajak, opisał aktywności sportowe Żydów brytyjskich, a Ben-Cwi – pokazy sportowe, które uświetniły obchody Lag ba-Omer w Jafie.

⁵⁷ Tamże.

Pismo „Erszte Judisze Sport-Cajtung” zawierało też teksty neutralne pod względem politycznym, mające głównie charakter poradnikowy. Należą do nich: artykuł autora piszącego pod pseudonimem Amn. dotyczący przetrenowania w sporcie, felieton I. Awerbucha o kłopotach wiążących się z życiem sportowym, zilustrowany zdjęciem tekst na temat techniki biegania dostarczony przez autora kryjącego się pod pseudonimem A-n, a także ogólny opis tradycji i zasad gry w piłkę nożną przygotowany przez Junjora.

Na łamach gazety nie zabrakło też miejsca na sprawozdania z bieżących wydarzeń. Ostatnie dziesięć stron pierwszego numeru zawierają następujące relacje: opis meczu ŁKS–Turing (Abram Morgensztern), kronika światowego życia sportowego, doniesienia z Łodzi i okolicznych miast – Tomaszowa, Zgierza, Kalisza (m.in. Amn., I. Strik.⁵⁸), podano tam też adresy i nazwiska przedstawicieli lokalnych związków sportowych. W numerze marcowym pojawił się także reportaż z lokalnego wydarzenia sportowego, tj. pierwszego Święta Gimnastycznego Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego, napisany przez Jakowa Strykowskiego oraz zilustrowany zdjęciami z rozgrzewki i wolnych ćwiczeń męskich stowarzyszeń łódzkich. Ten sam autor przygotował do drugiego numeru czasopisma wspomnienie o Mojżeszu Grawem z okazji pierwszej rocznicy śmierci szachisty. Na ostatnich stronach numeru z kwietnia–maja 1914 r. została zamieszczona kronika żydowskiego życia sportowego zawierająca doniesienia z całej Europy oraz korespondencje (Jakow Aksenberg, Str., A. Turner⁵⁹). Na stronie 28 umieszczono fotografie lokalnych pionierów ruchu sportowego – założycieli i pierwszych przywódców organizacji sportowej w Tomaszowie Mazowieckim: Samuela Sztajnmana, A. Lichtensztajna i M. Szejnberga. W artykule podpisanym prawdopodobnie pseudonimem, Pluni., autor zrelacjonował reakcje na pierwszy numer „Erszte Judisze Sport-Cajtung”, przywołując opinie, które ukazały się na ten temat w prasie lwowskiej („Sport-Cajtung”) oraz warszawskiej (dziennik „Dos Leben” nr 106 i tygodnik „Dos Judisze Folk” nr 5)⁶⁰.

Ze wspomnianych wyżej artykułów wynika, że twórcy czasopisma i organizatorzy życia sportowego motywację do działania czerpali z wiary w odrodzenie państwa żydowskiego. Z tekstów przebija też nadzieja

⁵⁸ Być może chodzi o Jakowa Strykowskiego.

⁵⁹ Prawdopodobnie jest to pseudonim, jednak nie udało się ustalić, kto się nim posługiwał.

⁶⁰ Pluni., *Cajtungs-sztimen?*, EJSC (kwiecień–maj 1914), nr 2, s. 6–7.

redaktorów na utworzenie ogólnego żydowskiego związku sportowego, który miałby obejmować wszelkie organizacje działające na ziemiach rosyjskich – na wzór powstałego w Niemczech zrzeszenia Bar-Kochba czy palestyńskiego Makabi – oraz dążenie do zapewnienia pismu „Erszte Judisze Sport-Cajtung” głównej roli w tym procesie⁶¹. Warto tu nadmienić, że koncepcja zjednoczenia żydowskich organizacji sportowych z Łodzi i okolic została zrealizowana w kolejnych latach. W grudniu 1916 r. w sali „Ha-Zomiru” przy al. Kościuszki 21 odbył się pierwszy Zjazd Żydowskich Towarzystw Gimnastycznych z terenów polskich objętych okupacją niemiecką. Zaowocował on powołaniem do życia Centralnego Związku Żydowskich Towarzystw Gimnastyczno-Sportowych z siedzibą w Łodzi, dlatego w tym mieście w następnych latach organizowano różne formy aktywności: kurs instruktorski w październiku 1917 r. oraz ponowne spotkanie członków organizacji uświetnione licznymi wydarzeniami sportowymi (pokazy, zawody lekkoatletyczne, mecz piłki nożnej między Żydowskim Towarzystwem Sportowym „Bar-Kochba” a Łódzkim Towarzystwem Sportowym). Latem 1918 r. do Łodzi na drugi zjazd Związku przybyło sześćdziesięciu siedmiu delegatów z dwudziestu sześciu miast Polski. Utworzono wówczas jego struktury, a także wybrano zarząd złożony z Komitetu Centralnego i Komitetu Wykonawczego, w których skład weszło wielu działaczy znanych z łamów łódzkich czasopism sportowych (Abram Morgensztern, Samuel Sztajnman, Jeszaja Uger, M. Szejnberg, ponadto Lazar Prybulski i Ludwik Falk). Trzy lata później Centralny Związek Żydowskich Towarzystw Gimnastyczno-Sportowych przeniósł swoją siedzibę do stolicy i kontynuował tam działalność jako Żydowska Rada Wychowania Fizycznego Rzeczypospolitej Polskiej⁶². Nic jednak nie wskazuje na to, żeby łódzkiemu okresowi funkcjonowania tej organizacji towarzyszyło wydawanie organu prasowego, natomiast relacje na temat jej aktywności publikowano na łamach łódzkich gazet żydowskich⁶³.

Po przeanalizowaniu zawartości pisma „Erszte Judisze Sport-Cajtung” należy jednak stwierdzić, że idea zjednoczenia żydowskich towarzystw

⁶¹ L. Kahan., *Wegen a ferajningung fun judisze turner*, EJSC (kwiecień–maj 1914), nr 2, s. 3.

⁶² Bogusz, *Dawna Łódź sportowa...*, s. 85–86.

⁶³ Mowa np. o dzienniku „Lodzer Folksblat”, a później „Folksblat” (w 1917 r. pismo zmieniło nazwę i właściciela). Por. np. *Di judisze turn- un sport bewegung. Noticen, bemerkungen un chronik*, „Lodzer Folksblat” (28 listopada 1916), nr 442, s. 3; *Wegen der konferenc fun turn-ferajn*, „Folksblat” (6 sierpnia 1918), nr 179, s. 3; Kahan I., *Di turn-konferenc*, „Folksblat” (12 sierpnia 1918), nr 184, s. 3; *Di erefnung fun der 2. judiszer turn-konferenc*, „Folksblat” (13 sierpnia 1918), nr 185, s. 1.

sportowych pojawiła się na jego łamach na długo przed wprowadzeniem jej w życie. I choć wydawnictwo to jest efemerydą, być może z różnych powodów (jak chociażby wybuch I wojny światowej) nieudanym eksperymentem, to jego twórcy wnieśli istotny wkład w życie sportowe Żydów polskich, a „Erszte Judisze Sport-Cajtung” stanowi świadectwo koncepcji, jakie towarzyszyły założycielom tego czasopisma w początkowym okresie ich aktywności.

Warstwa wizualna

Poza tematyką sportową i zbliżonym okresem ukazywania się omawianych czasopism łączy je również warstwa wizualna. Zostały one opatrzone fotografiami pochodzącymi z bardzo popularnego zakładu chemigraficznego prowadzonego przez Romana Karola Borkenhagena przy ul. Brzezińskiej 24 (po I wojnie światowej pod adresem Piotrkowska 100, a później 102a), o czym świadczy charakterystyczny znak firmowy, tj. monogram RBŁ w cienkiej obwódce⁶⁴. Jednak na szczególną uwagę zasługuje fakt, że oprócz zdjęć oba pisma zawierały ilustracje zaprojektowane przez Artura Szyka i wyraźnie sygnowane przez autora hebrajskimi literami. To wątek niezwykle istotny w badaniach nad dziedzictwem Żydów łódzkich. Okładkę „Erszte Judisze Szach-Cajtung” zdobi wizerunek przedstawiający kompozycję antytetyczną złożoną z dwóch wsporników – bądź kapiteli kolumn czy wież – dekorowanych horyzontalnymi pasami z wizerunkami lilii i winorośli. Kompozycję tę wieńczą postacie ludzkie o twarzach przypominających gargulce, podpierające głowy na dłoniach i w zamyśleniu pochylające się nad centralnie umieszczoną planszą szachową przygotowaną do rozgrywki⁶⁵, zob. il. 1.

Winieta tytułowa „Erszte Judisze Sport-Cajtung” autorstwa Artura Szyka zajmuje mniej więcej jedną trzecią okładki pisma. Artysta nadał jej formę ciemnego kartusza w stylu nawiązującym do secesji wiedeńskiej. W górnej części na jasnym tle zapisano wyłącznie jidyszowe brzmienie tytułu odręcznie płynnym, falistym, lecz nieprzesadnie wyszukany krojem. Tekst po obu stronach ozdobiony jest symetrycznie dwiema obręczami. Poniżej znajdują się trzy medaliony. W centralnym okręgu, większym od pozostałych, umieszczono wizerunek umięśnionego mężczyzny w krótkich

⁶⁴ Strzałkowski, *Drukarnie...*, s. 41.

⁶⁵ EJSzC, nr 1–3, okładka.

פרייז 12 קאפ.

Il. 1. Okładka „Erszte Judisze Schach-Cajtung” (14 października 1913), nr 1, z ilustracją autorstwa Artura Szyka (sygnatura w. שיק א. w dolnej części po prawej stronie), ze zbiorów YIVO Institute for Jewish Research

spodenkach, siedzącego na podwyższeniu (podium?) i trzymającego przed sobą w prawej wyprostowanej ręce kulę, młot lub ciężarek lekkoatletyczny. Sportowiec lewą rękę opiera za sobą i trzyma w niej gałąź laurowe. U stóp atlety znajdują się hantle, natomiast za podium leży lew o bujnej grzywie. Wszystkie te symbole sugerują, że mężczyzna to Juda Machabeusz. W medalionie po prawej stronie przedstawiono dwóch mężczyzn w sportowych strojach podczas gry w piłkę nożną, natomiast w okręgu po lewej stronie ukazany jest półnagi kolarz, który prawą dłonią podtrzymuje rower, a lewą przykładą do czoła gałąź laurowe. Pomiędzy medalionami symetrycznie umieszczono dwa zwisy roślinne. Po prawej stronie poniżej winiety klasyczną hebrajską czcionką zecerską zapisano nazwisko redaktora i wydawcy (A. Morgensztern), po lewej – ozdobna czcionka informuje o numerze czasopisma (no 1). Większość pozostałego miejsca zajmuje spis treści umieszczony w ramce i przesunięty do lewej krawędzi, pod nim widnieje cena czasopisma (15 kopiejek), a naprzeciw, u dołu strony – data wydania (marzec 1914), zob. il. 2.

Ilustracje, prawdopodobnie również zaprojektowane przez Artura Szyka, znajdują się także wewnątrz pisma w obu zachowanych numerach. Stronę 22 (zarówno w jednym, jak i drugim numerze) ozdabia rysunek przedstawiający czterech mężczyzn grających w piłkę nożną. Najciekawsza jest jednak ilustracja umieszczona na stronie pierwszej w numerze 2 oraz na stronie trzeciej w numerze 1. Przedstawia ona, ujęte profilowo, nagie popiersie atletycznego mężczyzny o bujnych ciemnych włosach, z krótkimi wąsami i wydatnym nosem. W prawej, wyciągniętej przed siebie dłoni mężczyzna trzyma wieniec laurowy, a lewą rękę opiera na biodrze. Twarz atlety jest bardzo podobna do wizerunku Szyka z tego okresu⁶⁶. Prawdopodobnie na ilustracji została również zaznaczona brodawka na nosie, która stanowiła charakterystyczną cechę rysownika⁶⁷, zob. il. 3.

⁶⁶ Do porównania może posłużyć fotografia znajdująca się w niektórych publikacjach poświęconych artyście, por. Szmuel Lajb Schneiderman, *Burzliwe życie Artura Szyka*, tłum. Aleksander Klugman, Łódź 2002, s. 34; Joanna Podolska, *Artur Szyk. Człowiek dialogu*, Łódź 2011, s. 8.

⁶⁷ Artur Szyk zaznaczał ją niekiedy na swoich autoportretach, jak np. „Iluminator” (autoportret w postaci pieczęci, Paryż 1935) lub ilustracja do utworu Juliana Tuwima pt. *Rewolucja w Niemczech*, Łódź–Warszawa 1919; cechę tę opisywał Julian Tuwim w liście do Artura Szyka następująco: „Przechodzę na ukos przez ulicę i widzę, że siedzisz w oknie, kochany pępku z binoklami i brodawką na nosie”, za: Joanna Podolska, *Artur Szyk. Polak. Żyd. Ło-dzianin*, Łódź 2020, s. 40; Aleksander B. Skotnicki, *Artur Szyk (1894–1951). Dziedzictwo polsko-żydowskiego artysty. The Legacy of Polish-Jewish Artist*, Kraków 2011, s. 117.

ערשטע יודישע ספארט-צייטונג

אינהאלט:

די רעדאקציע.	1) צו די לעזער
מאקס נארהוי	2) יודישער טורגער
מ. ג.	3) ספארט אין פריהלינג און אין הערבסט
לאזאר כהן	4) די יודישע אלטספאדא אין וויען
י.ש. עדעלשון	5) נעגונדראיש הודך גומ- נאסטק
צ.ב.י	6) ספארט - איינערנמע אויפנאכע
מ. ג.	7) ספארט אין די אמעריקא- נער אינווערסיטעטען
	8) דאס ערשטע טורנפעסט פון די יודישע טורן-פער- אייגען און פיליען
יעקב סטרוקאווסקי	9) די יודישע טורן בעוועגונג און דיטשלאנד
א. מארגענשטערן	10) ספארט כראניק 11) איבערזעצונגען בעם ספארט
א.מ.ן.	12) פיזישע ערצוהונג פאר פרויען
א.מ.	13) פאכבאל
א. מארגענשטערן	14) פון יודישען ספארטלעבן 15) קארעספאנדענצענס מאמא- שאוו, ווערשי, קאסיש.

ערשטער יאהרגאנג.
מ ע ר ז
♦♦ 1914. ♦♦

פרייו 15 קאפ.

Il. 2. Okładka „Erszte Judisze Sport-Cajtung” (marzec 1914), nr 1, z ilustracją autorstwa Artura Szyka (sygnatura w שיק. א. w górnej części po prawej stronie), ze zbiorów YIVO Institute for Jewish Research

Il. 3. Ilustracja z „Erszte Judishe Sport-Cajtung” (marzec 1914), nr 1 – „autoportret” Artura Szyka (brak sygnatury), ze zbiorów YIVO Institute for Jewish Research

Niespełna dziewiętnastoletni wówczas artysta przebywał w tym czasie na ziemiach polskich, powrócił po edukacji w Paryżu, gdzie uczestniczył w próbach zdefiniowania żydowskiego stylu narodowego, był też pod wpływem ideologii syjonistycznej. Zdjęcia i ilustracje z późniejszych lat ukazują go jako niewysokiego człowieka, nie wiadomo też nic o jego aktywności fizycznej, a zatem mężczyzna na rysunku to pewnie tylko luźna wariacja na temat własnego wizerunku jako „muskularnego Żyda”.

W literaturze poświęconej słynnemu miniaturzyście pojawiają się informacje o tym, że przez dwa lata – od wiosny 1912 do wiosny 1914 – przebywał on w Łodzi i współpracował z łódzką prasą⁶⁸. Wszyscy biografowie Szyka piszą o jego zaangażowaniu w tym czasie w tworzenie czasopisma humorystycznego „Śmiech”, wcześniej zaś o przesyłaniu karykatur do „Kuriera Świątecznego”, brakuje natomiast odwołań do prasy żydowskojęzycznej. Tylko w jednym opracowaniu pojawia się informacja o trwającej wówczas

⁶⁸ Por. Joseph Ansell, *Artur Szyk. Artysta, Żyd, Polak*, tłum. Małgorzata Ornat, Kraków–Budapeszt 2007; Marek Szukalak, *Łódzkie rysunki Artura Szyka*, Łódź 1997; Schneiderman, *Burzliwe życie...*; Podolska, *Artur Szyk. Człowiek dialogu...*; też, *Artur Szyk. Polak...*

współpracy Szyka z „Najes Lodzer Morgnblat”⁶⁹. Miał on rysować dla tej gazety karykatury polityczne, które następnie przedrukowywały polskie i żydowskie pisma warszawskie oraz krakowskie. Przywołany wcześniej związek Szyka z omawianymi czasopismami sportowymi poza uzupełnieniem biogramu artysty rzuca też nowe światło na opinię wyrażoną przez Josepha Ansella, który odnosząc się do ilustracji autorstwa Artura Szyka do *Rewolucji w Niemczech* (1919) Juliana Tuwima, napisał: „Po raz pierwszy – i to na stronie tytułowej – Szyk narysował samego siebie. Odtąd będzie robił to regularnie tak, że rysunki pozwolą prześledzić zmiany w jego wyglądzie fizycznym”⁷⁰. Okazuje się bowiem, że już w początkach swojej kariery Szyk stosował tę zasadę. O ile jednak w późniejszych pracach przedstawiał siebie jako miniaturzystę (np. w *Księdze Estery*), o tyle w tym wypadku pozwolił sobie na zaprezentowanie pewnego wyobrażenia na swój temat. W tym czasie, w 1914 r., „Ha-Zomir” zasponsorował Szykowi i innemu młodemu malarzowi łódzkiemu – Maksowi Hanemanowi, wyprawę do Palestyny po to, by artyści zapoznali się z tamtejszym krajobrazem i po powrocie wiernie odtworzyli go w siedzibie Stowarzyszenia jako dekorację sali. Być może, przygotowując się do podróży, Szyk widział siebie jako jednego z wielu członków narodu żydowskiego, którzy dzięki syjonizmowi staną się współczesnymi Machabeuszami, i dał temu wyraz we wspomnianym „autoportrecie”. Artysta współpracował prawdopodobnie dłużej z „Ha-Zomirem”, o czym może świadczyć winieta wykazująca cechy dojrzałego stylu miniaturzysty zamieszczona na plakatach Stowarzyszenia z lat trzydziestych XX w.⁷¹

Podsumowanie

Choć wiele wskazuje na to, że czasopisma „Erszte Judisze Szach-Cajtung” i „Erszte Judisze Sport-Cajtung” były lokalnymi efemerydami prasowymi, które nie przebiły się do szerszego grona odbiorców, to analiza zawartości tych pism udowadnia, że badania prasoznawcze stanowią szerokie i wartościowe pole do eksploracji, a jej efekty mogą wnieść bardzo wiele

⁶⁹ Schneiderman, *Burzliwe życie...*, s. 34.

⁷⁰ Ansell, *Artur Szyk...*, s. 37.

⁷¹ Np. druki ulotne: Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BN], sygn. DŻS IK 2f (afisz wydany przez łódzki „Ha-Zomir” informujący o akademii żałobnej poświęconej Chaimowi Janowskiemu w 1935 r.), lub BN, sygn. DŻS XVIIC 1c (afisz opublikowany przez łódzki „Ha-Zomir” zapowiadający cykl wykładów muzycznych w 1938 r.).

do dobrze już rozpoznanych obszarów badawczych. Próbę wydawania każdego z tych pism podejmowało określone środowisko z jego potrzebami, fermentem umysłowym i celami. Analiza zawartości czasopism sportowych publikowanych w Łodzi w przededniu wybuchu I wojny światowej wskazała na wielowymiarowe, humanistyczne podejście ich twórców do sportu w rozumieniu kultury fizycznej jako elementu całościowego rozwoju cywilizacji. Świadczy o tym tematyka poruszana na ich łamach. Opublikowane tam artykuły nie odnosiły się wyłącznie do relacjonowania wyników rozgrywek, a omawiane czasopisma zawierały również teksty literackie znanych autorów, programowo filozoficzne rozważania myślicieli, którzy odegrali znaczącą rolę w budowaniu tożsamości żydowskiej w ujęciu syjonistycznym, jak również nieznaną dotąd twórczość artystyczną. Analiza zawartości tych czasopism uzupełnia wiedzę na temat aktywności łódzkich stowarzyszeń sportowych, dodaje nieznane elementy do biografów i twórczości takich postaci jak Dawid Friszman, Mosze Broderson, Jeszaja Uger, Lazar Kahan i rzuca nowe światło na sztukę Artura Szyka. Przede wszystkim przeprowadzone badania stanowią wkład w charakterystykę działalności prasowej łódzkich Żydów, przez co przyczyniają się do poznania procesu kształtowania się lokalnego kręgu dziennikarskiego czy też – w szerszym ujęciu – kulturalnego z nieopisaną dotąd rolą postaci pokroju Chaima Janowskiego. Wykazane związki między organizacjami sportowymi, redakcjami omawianych czasopism a stowarzyszeniem kulturalnym „Ha-Zomir” wskazują na jeszcze jeden istotny fakt. Mianowicie w początkach XX stulecia w Łodzi zaczęło się kształtować środowisko kulturalne Żydów. Impulsy kulturotwórcze niewątpliwie wychodziły z kręgu członków „Ha-Zomiru” – towarzystwa, które od 1907 r. oferowało swoim sympatykom wykłady najważniejszych w tym czasie literatów i myślicieli żydowskich (w Łodzi gościli m.in. Szolem Alejchem, Icchok Lejb Perec, Chaim Nachman Bialik), organizowało bale na tysiąc siedemset osób – pierwsze tak duże imprezy kulturalne dla Żydów w Łodzi⁷². Aktywność tego grona i indywidualne zainteresowania jego członków przełożyły się bezpośrednio na rozwój sportu żydowskiego w Łodzi i kultury literacko-dziennikarskiej tego miasta, jednak szczegółowe badanie tego zagadnienia wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

⁷² *Łódź społeczna...*, nlb.

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Zespół: Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego (KGP), sygn. 1854, sygn. 1861a.
Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), druki ulotne: sygn. DŹS IK 2f, sygn. DŹS XVIIIC 1c.
Inskrypcja nagrobka na cmentarzu żydowskim w Łodzi przy ul. Brackiej 40, strona Lewa, kwatery N, nr grobu 1.

2. Źródła opublikowane

Kalendarze

- „Czas”. *Kalendarz na rok przestępny 1908*, Łódź 1907.
„Czas”. *Kalendarz na rok 1909*, Łódź 1908.
„Czas”. *Kalendarz na rok 1910*, Łódź 1909.
„Czas”. *Kalendarz na rok 1911*, Łódź 1910.
„Czas”. *Kalendarz na rok 1913*, Łódź 1912.
„Czas”. *Kalendarz na rok 1914*, Łódź 1913.

Prasa

- „Erszte Judisze Sport-Cajtung”, Łódź, 1914.
„Erszte Judisze Szach-Cajtung”, Łódź, 1913.
„Folksblat”, Łódź, 1918.
„Lodzer Folksblat”, Łódź, 1916.
„Nasz Przegląd”, Warszawa, 1935.
„Neue Lodzer Zeitung”, Łódź, 1913.
„Przegląd Judaistyczny”, Poznań–Warszawa, 1922.

Inne źródła drukowane

- Księga jubileuszowa Łódzkiego Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej wydana z okazji XXXV-lecia 1903–1938*, red. Dawid Danuszewski, Łódź 1938.

3. Opracowania

- Ansell Joseph, Artur Szyk. *Artysta, Żyd, Polak*, tłum. Małgorzata Ornat, Kraków–Budapeszt 2007.
Badziak Kazimierz, Walicki Jacek, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002.
Bogusz Andrzej, *Dawna Łódź sportowa 1824–1945*, Łódź 2007.
Bogusz Andrzej, *Żydowskie stowarzyszenia sportowe Łodzi 1897–1939*, Łódź 1992.
Fuks Marian, *Prasa żydowska w Polsce XIX i pierwszej połowy XX wieku (do końca drugiej wojny światowej)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 12 (1973), nr 1.

- Hafftko Aleksander, *Prasa żydowska w Polsce (do 1918 r.)*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. Ignacy Schiper, Aryeh Tartakower, Aleksander Hafftko, t. 2, Warszawa 1933.
- Jaworska Janina, *Prasa łódzka (1863–1914)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1 (do 1918 r.), red. Ryszard Rosin, Warszawa–Łódź 1988.
- Jaworska Janina, *Uwagi do dziejów czasopiśmiennictwa łódzkiego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 9 (1970), nr 1.
- Kaszubina Wiesława, *Bibliografia prasy łódzkiej 1863–1944*, Warszawa 1967.
- Kaszubina Wiesława, *Czasopiśmiennictwo łódzkie w latach 1863–1914. Próba zarysu*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 6 (1970).
- Kempa Andrzej, Szukalak Marek, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 1, Łódź 2001; t. 2, Łódź 2002.
- Łódź społeczna. Almanach*, t. 1, red. Mordechaj Frankental, Łódź 1938.
- Olejnik Leszek, *Z dziejów prasy żydowskiej w Łodzi w latach 1904–1918*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. Wiesław Puś, Stanisław Liszewski, Łódź 1991.
- Podolska Joanna, *Artur Szyk. Człowiek dialogu*, Łódź 2011.
- Podolska Joanna, *Artur Szyk. Polak. Żyd. Łódzianin*, Łódź 2020.
- Puś Wiesław, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2003.
- Rokicki Jarosław, *Sport*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski, Warszawa 2001.
- Schneiderman Szmuel Lajb, *Burzliwe życie Artura Szyka*, tłum. Aleksander Klugman, Łódź 2002.
- Skotnicki Aleksander B., *Artur Szyk (1894–1951). Dziedzictwo polsko-żydowskiego artysty. The Legacy of Polish-Jewish Artist*, Kraków 2011.
- Strzałkowski Jacek, *Drukarnie i księgarnie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1994.
- Szukalak Marek, *Łódzkie rysunki Artura Szyka*, Łódź 1997.
- Tuszyński Bogdan, *Prasa i sport 1881–1981*, Warszawa 1981.
- Tuszyński Bogdan, *Sprintem przez prasę sportową*, Warszawa 1975.
- Wolsza Tadeusz, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy... Słownik biograficzny szachistów polskich*, t. 2, Warszawa 1996; t. 3, Warszawa 1999.

4. Strony internetowe

„Judaica Łódzkie”, <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/serie/seria/judaica/>

Anna Łagodzińska-Pietras
Uniwersytet Jagielloński
anna.lagodzinska@gmail.com